

Feasibility of Securing Value in Monetary Obligations with Regard to the Nature of the Obligation

Aliasghar Eskandari Pesyan¹, Mortaza Hajipour^{2}, Mohammad Taghi Alavi³*

1. PhD Student in Private Law, Faculty of Law, Theology and Political Science, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Email: dr.eskandari1986@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Law, Faculty of Theology, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran.

*Corresponding Author: Email: mhajipour21@gmail.com

3. Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Email: alavi@tabrizu.ac.ir

A B S T R A C T

An inquiry into the characteristics, roles, functions, and features of money demonstrates that its legal nature is shaped by its multifaceted and diverse legal functions; therefore, money possesses not a singular nature, but rather multiple natures which are analyzed based on the type of obligation and its contractual or non-contractual origin. Consequently, it is imperative that money be evaluated within the context of its specific obligations commensurately, so that, in accordance with the origin and specific legal relations of the parties, its nature may be identified. In the present research, utilizing a descriptive-analytical method, the author examines the legal functions of money, which entail the recognition of its diverse natures, and proposes the view that some of the most prominent functions of money- particularly those focused on the principle of compensating for the

S.D.I.L.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2023.416297.2440

Received:
14 September 2023

Accepted:
30 November 2023

Published:
7 October 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

depreciation of money as a means of settlement, damages, and remediation of loss- incrementally increase the extent of the monetary obligor's obligation.

Keywords: Money, Nature of Money, Function of Money, Monetary Obligation, Monetary Obligations.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "The Nature of Money in Contract Law", Faculty of Law, Theology and Political Science, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Aliasghar Eskandari Pesyan: Conceptualization, Software, Formal Analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Project Administration.

Mortaza Hajipour: Conceptualization, Methodology, Validation, Data Curation, Supervision.

Mohammad Taghi Alavi: Conceptualization, Methodology, Validation, Data Curation, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Eskandari Pesyan, Aliasghar, Mortaza Hajipour & Mohammad Taghi Alavi. "Feasibility of Securing Value in Monetary Obligations with Regard to the Nature of the Obligation". *Journal of Legal Research*, 24, no. 63 (October7, 2025), 395-426.

E x t e n d e d A b s t r a c t

Economic relations centering on cash are among the challenging issues in Iranian law. A key example is the repayment of cash sums which have undergone a change in value between the time of payment and the time of repayment. Therefore, given significant concerns in this area stemming from religious foundations, including the potential for usury in repayment, it is necessary to establish, through sound reasoning and evidence, a method compliant with contemporary religious requirements that allows for securing the value of paid cash, in accordance with legal provisions, judicial precedent, and religious permissibility. To this end, by addressing potential objections, the aim is to propose a comprehensive theory. Hence, it must be emphasized that from a legal perspective, the essence and characteristics of money cannot be defined solely by its economic attributes and functions within the economic system. Rather, its legal dimensions and, by extension, its legal functions must also be considered. Moreover, a thematic analysis of the aforementioned functions of money indicates that concepts such as "representation of value," "store of value," and "medium of exchange," while considered functions, in fact constitute inherent characteristics of money that significantly inform its nature. This is why some jurists discuss these concepts as characteristics of money. Furthermore, it is essential to apply the "gatekeeping" concept to elucidate the true and real nature of money. Scholarly research on the nature of money indicates that a legal approach to this economic phenomenon under Iran's statutory law requires the investigation of two factors: first, understanding monetary obligations, and second, identifying the legal functions of money within those obligations. The primary question is: what is the essence and nature of money? Additionally, the monetary obligor must perform their obligation in a contractual, legal, or judicial manner to discharge their debt. This raises a further question: does the nature of money affect the quantum of the monetary obligor's obligation? Upon clarifying these concepts, it is analytically necessary to distinguish between cases where the obligation is inherently "to pay a sum of money" and those where it is "to secure a value," wherein money serves a substitutive role. The commonality lies in the obligor's requirement to pay a sum of money. The distinction, however, is that in an obligation to pay a sum of money, the object of the debt is the transfer of a specific nominal amount, irrespective of its real purchasing power. In other words, in this type of obligation, the subject matter is money only if the determining criterion is its nominal value, not the price of other goods and services. By contrast, in an obligation to secure value, the

object of the debt is the performance of an act and the transfer of a specific value to achieve a determined outcome, which is secured through monetary payment. In the first type, the objective of the obligation is the payment of money itself; in the second, money is a means of fulfilling the obligation.

Consequently, jurists categorize the obligation to pay money under obligations to transfer property, and the obligation to secure value under obligations to perform an act. Finally, regarding money as a means of providing compensation through contractual penalties, Unified Precedent No. 805 of the General Board of the Iranian Supreme Court dated 5/1/2021 holds that setting a contractual penalty for compensating damages due to delay in performing monetary obligations falls under Article 230 of the Civil Code and Article 522 of the Code of Civil Procedure. Thus, the penalty amount stipulated in the contract, even if it exceeds official price indices or the inflation rate, is legally valid provided it does not contravene peremptory laws and regulations, including monetary laws. Therefore, the permissibility of a contractual penalty exceeding official price indices confirms that this function of money, which forms part of its identity and nature, can influence the extent of the monetary obligor's obligation.

امکان‌سنجی تأمین ارزش در تعهد پولی با رویکردی بر ماهیت تعهد

علی اصغر اسکندری یسیان^۱، مرتضیٰ حاجی پور^۲، سید محمد تقی علوی هشتجین^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

dr.eskandari1986@gmail.com

۲. دانشیار، گروه حقوق، دانشکده الهیات، دانشگاه شهید مدنی، آذربایجان، تبریز، ایران.

mhajipour21@gmail.com; *نوسنده مسئول

۳. استاد، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

alavi@tabrizu.ac.ir

چکیدہ:

تحقیق و تفحص در اوصاف، ویژگی‌ها، نقش‌ها، وظایف و خصیصه‌های پول نشان‌دهنده آن است که ماهیت حقوقی پول متأثر از کارکردهای چندوجهی و متنوع حقوقی آن است؛ بنابراین پول نه یک ماهیت خاص بلکه ماهیت‌های متعدد و متکثری دارد که بنا بر نوع تعهد یا تعهدات با منشأ قراردادی یا غیرقراردادی تحلیل می‌شود. پس بایسته است که پول در ظرف تعهدات خاص خود و متناسب با آن مورد ارزیابی قرار گیرد و بدین ترتیب متناسب با منشأ و روابط حقوقی خاص طرفین در میزان تعهدات پولی، ماهیت آن شناسایی شود. نگارنده در پژوهش حاضر به روشی توصیفی - تحلیلی کارکردهای حقوقی پول را که دربردارنده شناخت ماهیت‌های متنوع آن است، تشریح می‌نماید و این دیدگاه را عرضه می‌دارد که برخی از شاخص‌ترین کارکردهای پول که متمرکز بر قاعده لزوم جبران کاهش ارزش پول به‌عنوان وسیله‌ای برای تصفیه و جبران خسارت و ترمیم زیان وارده است، به‌طور افزایشی در میزان تعهد متعهد پولی اثرگذار است.

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2023.416297.2440

تاریخ دریافت:

۲۳ شهریور، ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۹ آذ. ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴ مه ۱۵

کیبی رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسندگان (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0 منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و هر رسانه‌ای را می‌دهد به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر، می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشر به مراجعه کنید.

کلیدواژه‌ها:

پول، ماهیت پول، کارکرد پول، تعهد پولی، تعهدات پولی.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «ماهیت پول در حقوق قراردادها»، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

علی اصغر اسکندری پسبان: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، مدیریت پروژه. مرتضی حاجی‌پور: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، نظارت بر داده‌ها، نظارت. سیدمحمد تقی علوی هشتجین: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، نظارت بر داده‌ها، نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

اسکندری پسبان، علی اصغر، مرتضی حاجی‌پور و سیدمحمد تقی علوی هشتجین. «امکان‌سنجی تأمین ارزش در تعهد پولی با رویکردی بر ماهیت تعهد». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۴، ش. ۶۳ (۱۵ مهر ۱۴۰۴)، ۳۹۵-۴۲۶.

مقدمه

پول یکی از مهم‌ترین ابداعات بشری است که نقش بسیار تعیین‌کننده و مهمی در تسهیل مبادلات و تحولات اقتصادی جهان داشته و به مرور زمان با توسعه و پیچیده شدن مؤلفه‌های مختلف زندگی جوامع بشری، بر نقش‌ها و عملکردهای آن بیش‌ازپیش افزوده شده است، ولی مطالعات نشان می‌دهد که تحلیل ماهیت پول از منظر عملکردهای آن کمتر مورد اقبال نظری دکتربین حقوقی قرار گرفته است. اقتصاددانان برای تعریف پول و شناساندن ماهیت و ویژگی‌های آن، به وظایف پول از جنبه اقتصادی و کارکردهایی که در نظام اقتصادی دارد، توجه دارند؛ بنابراین از این منظر، پول می‌تواند «معیار ارزیابی ارزش اقتصادی کالا یا خدمات» یا «ابزاری برای پرداخت‌های مالی» یا «ابزاری برای ذخیره ارزش اقتصادی» باشد. به نظر «جان مینارد کینز»^۱ اقتصاددان برجسته انگلیسی، پول دارای سه وظیفه و کارکرد است؛ وسیله مبادله است، وسیله‌ای است برای اندازه‌گیری ارزش‌های اقتصادی (معیار سنجش) و همچنین وسیله پس‌انداز یا ذخیره ارزش‌های اقتصادی است. پس هر چیزی که در بردارنده این وظایف باشد، پول است.^۲ مذاقه در نظریات اکثر اقتصاددانان سرشناس نیز نشان‌دهنده آن است که آنها نیز در این مورد کینزی‌گرا^۳ بوده و تعریف پول، ماهیت و ویژگی‌های آن را بر مبنای نظریه این اقتصاددان توجیه و تحلیل می‌کنند.

اما باید توجه داشت که از منظر حقوقی نمی‌توان برای شناساندن ذات پول و ویژگی‌های آن، پول را صرفاً بر مبنای وظایفش از جنبه اقتصادی و کارکردی‌هایی که در نظام اقتصادی دارد، مورد شناسایی قرار دارد. بلکه باید جنبه‌های حقوقی و در نتیجه کارکردهای حقوقی آن را هم در نظر گرفت. از طرفی تحلیل موضوعی وظایف پیش‌گفته پول نشان‌دهنده آن است که مواردی همچون «نماینده ارزش بودن»، «ذخیره ارزش بودن» و همچنین «ابزار تسهیل مبادلات بودن پول» هرچند می‌توانند جزو وظایف پول قلمداد شوند، ولیکن در حقیقت در بردارنده ویژگی‌های ذاتی پول هستند که در شناخت ماهیت آن تأثیر بسزایی دارند و به همین دلیل است که برخی حقوق‌دانان نیز موارد پیش‌گفته را در قالب ویژگی‌های پول مورد بحث قرار می‌دهند.^۴ علاوه بر آن باید در نظر داشت باید از قاعده «گیت‌گذاری»^۵ بهره جست تا بتوان ماهیت حقیقی و واقعی پول را تبیین نمود. بر اساس قاعده «گیت‌گذاری»، که ابزارهای هوشمند

1. John Maynard Keynes

۲. محمد طبیبیان، اقتصاد کلان در کشورهای درحال توسعه (تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۹)، ۱۹.

3. Keynesianism

۴. نفیسه شوشی‌نسب، ماهیت حقوقی اوراق بهادار (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴)، ۷۸.

5. Gating

است، در مباحث علمی برای سرفصل‌های مشترک، درگاه‌هایی تعریف می‌شود تا در عین مشترک و پیوسته بودن مطالب، مرزبندی هم بین آنها وجود داشته باشد و مدخل ورودی بحث مشخص باشد.^۶

پژوهش‌ها و تحقیقات ماهیت‌شناسی پول نشان‌دهنده آن است که نگرش و رویکرد حقوقی به این پدیده اقتصادی در پرتو قوانین موضوعه ایران، مستلزم بررسی دو عامل است؛ یکی، شناخت تعهدات پولی و دیگری، شناسایی کارکردهای حقوقی پول در تعهدات پولی. نخستین پرسش این است که ذات و ماهیت پول چیست؟ از طرفی متعهد پولی برای آنچه بر ذمه دارد، می‌بایست به شکل قراردادی و قانونی یا قضایی وفای به عهد کند تا ذمه وی بری شود و در اینجا پرسش دیگری مطرح می‌شود و آن اینکه آیا ماهیت پول در میزان تعهد متعهد پولی اثرگذار است؟ در وهله اول شاید این گونه به نظر برسد که ماهیت پول هیچ‌گونه تأثیری بر میزان تعهد متعهد ندارد؛ ولی باید توجه داشت که اگر برای پول ماهیت‌های متنوعی قائل شویم، شاید بتوان گفت که این پدیده در تعهد وی اثرگذار است. حال پرسش دیگری مطرح می‌شود و آن اینکه آیا اساساً پول ماهیت خاص و منحصر به فردی دارد یا ماهیت‌های آن متنوع و متکثر است؟ و اگر پول ماهیت‌های متنوع و متکثری دارد، این موارد کدام‌اند؟ بدین منظور باید ماهیت‌های گوناگون پول را در تعهدات قراردادی و غیرقراردادی مورد بررسی قرار داد. به همین جهت در مقاله پیش رو در بخش اول، مفهوم تعهد پولی تشریح می‌گردد و پس از آن در بخش دوم، انواع تعهدات پولی تبیین می‌گردد. در نهایت نیز در بخش سوم پژوهش، برای بررسی تأثیر ماهیت پول در میزان تعهد متعهد پولی، جایگاه و کارکردهای حقوقی پول در تعهدات پولی قراردادی و غیرقراردادی تحلیل می‌گردد.

۱- مفهوم شناسی تعهد پولی

برای ارائه مباحث نهاد شناختی و تحلیلی از «تعهد پولی»، باید جستار و تفحصی در معنای اصیل تعهد در معنای خاص خود نمود. برخی حقوق‌دانان در تعریف این نهاد حقوقی این گونه بیان می‌دارند که «تعهد، رابطه حقوقی میان دو شخص است که به موجب آن متعهدله می‌تواند متعهد را ملزم به پرداخت مبلغی پول یا اقباض و انتقال چیزی یا انجام فعل یا ترک کار معینی کند». در تعریف دیگری از این اصطلاح آمده است که «تعهد رابطه‌ای است حقوقی که نتیجه آن انتقال مال یا انجام دادن فعل یا ترک فعل معین یا اسقاط یک اثر حقوقی می‌باشد».^۷ بدین ترتیب باید گفت که ساختار هر تعهدی مشتمل بر دو رکن

6. Natsume Soseki, *The Gate* (London: Chester Springs, 2005), 412.

۷. محمدجعفر جعفری لنگرودی، *دایره‌المعارف عمومی حقوق (الفارق)*، جلد اول (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۵)، ۹۰۹؛ محمدرضا احمدی، «تأملی در مفهوم، مبانی و اقسام تعهد»، پژوهش حقوق عمومی، ۱۱، ۲۶ (۱۳۸۸)، ۱۰.

اساسی است؛ «طرفین تعهد» و «موضوع تعهد».^۸ رکن دوم تعهد یا همان «متعهدبه»، امری است که متعهد در برابر متعهدله بر عهده می‌گیرد. در مورد اینکه آیا «متعهدبه» فقط شامل تعهدهای مالی است یا آنکه تعهدات ناشی از روابط خانوادگی و تکالیف غیرمالی را هم در برمی‌گیرد، صاحب‌نظران نظریات مختلفی دارند؛ برخی معتقدند که تعهد مختص به «روابط مالی» است؛ بنابراین «متعهدبه» فقط شامل حقوق و دیونی می‌شود که از عناصر دارایی و قابل ارزیابی به پول بوده و هدف از ایجاد آن رفع نیازهای مادی است.^۹ در مقابل، اکثر حقوق‌دانان معتقدند که دامنه شمول مفهوم تعهد را باید به دیون و تکالیف خانوادگی و غیرمالی گسترش داد و در نتیجه حتی تمام حقوق و تکالیف ناشی از روابط خانوادگی بین اعضای خانواده و دیون و تکالیف غیرمالی را مشمول عنوان تعهد دانست.^{۱۰}

به استناد بند (ج) ماده ۲ قانون پولی و بانکی کشور: «... تعهد پرداخت هرگونه دین یا بدهی فقط به پول رایج کشور، انجام‌پذیر است، مگر آنکه با رعایت مقررات ارزی کشور ترتیب دیگری بین بدهکار و بستانکار داده شده باشد». پس بنا بر آنچه بیان شد، هر زمان که پرداخت یک مبلغ معین، ثابت و مقطوع از پول، تعهد متعهد را تشکیل دهد با یک «تعهد پولی» مواجه هستیم.^{۱۱} به عبارت روشن‌تر تعهد پولی در معنای خاص خود، یک رابطه حقوقی میان دو شخص است که به‌موجب آن متعهدله می‌تواند متعهد را ملزم به پرداخت مبلغی پول نماید؛^{۱۲} اما پس از شناخت این مفهوم، باید توجه داشت که از نظر تحلیلی لازم است بین مواردی که تعهد متعهد ذاتاً «پرداخت وجه نقد یا پول» است، با مواردی که تعهد متعهد، «تأمین ارزش» است و در آن پول، نقش جایگزین را دارد، قائل به تفکیک شد. وجه اشتراک این دو آن است که در هردوی آنها متعهد لزوماً باید مبلغی پول پرداخت کند، ولی وجه افتراق آنها این است که در تعهد به پرداخت وجه نقد یا پول، موضوع دین، انتقال مقدار معینی پول است بدون آنکه میزان قدرت خرید واقعی آن مورد توجه باشد. به تعبیر دیگر در این نوع تعهد، موضوع تعهد را در صورتی باید پول دانست که ضابطه تعیین مقدار آن فقط ارزش ریالی باشد، نه بهای خدمات و کالاهای دیگر. ولی در تعهد به تأمین ارزش، موضوع دین انجام دادن کار و انتقال ارزش معین و به دست آمدن نتیجه معینی است

۸. ناصر کاتوزیان، نظریه عمومی تعهدات (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۸۹)، ۶۹.

۹. عبدالمجید امیری قائم‌مقام، حقوق تعهدات، جلد اول (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵)، ۷۰.

۱۰. حسین صفایی، دوره مقدماتی حقوق مدنی (قواعد عمومی قراردادها)، جلد دوم (تهران: انتشارات میزان، ۱۴۰۰)، ۱۳.
11. Charles Proctor, *Mann on the Legal Aspect of Money*, 6th Ed (Oxford: Oxford University Press, 2005), 87.

۱۲. ام‌البنین کریمی جابری، «بررسی تطبیقی ایفای تعهدات پولی در حقوق ایران و انگلیس» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱)، ۳۲.

که باید به وسیله پرداخت پول تأمین شود. در تعهد نوع اول، هدف اجرای تعهد، دادن پول است و در تعهد نوع دوم، پول وسیله اجرای تعهد محسوب می شود. به همین دلیل حقوق دانان تعهد به پرداخت وجه نقد یا پول را در زمره تعهداتی که موضوع آن «انتقال مال» است و تعهد به تأمین ارزش را در شمار تعهداتی که موضوع آن «انجام دادن کار» است، آورده اند؛^{۱۳} بنابراین با توجه به ضابطه فوق می توان گفت که تعهد شوهر به تأمین نفقه همسر خود، هرچند به طور معمول با پرداخت مبلغی پول ایفا می شود، ولیکن پول صرفاً وسیله ایفای این تعهد محسوب می شود. از طرفی در مواردی هم که مقصر در اثر ایراد ورود ضرر عمدی یا خطا، به حکم قانون یا طبق قرارداد ملتزم است که خسارت زیان دیده را جبران کند، موضوع تعهد، انجام کار است که به حکم دادگاه هزینه آن به پول تقویم و ارزیابی می شود.^{۱۴}

۲- جایگاه و کارکردهای حقوقی پول در تعهدات پولی قراردادی و غیرقراردادی

وقتی سخن از کارکردهای پول به میان می آید، عملکرد و بازده پول مدنظر است. پژوهش ها نشان می دهد که پول کارکردهای متعددی دارد؛ برخی از کارکردهای پول، مشترک بین همه حوزه ها است و برخی از آنها می تواند توصیف حقوقی داشته باشد. به علاوه به طور خاص تر برخی از کارکردهای پول، در حوزه تعهدات قراردادی و غیرقراردادی قابل بررسی است. در مجموع از تحلیل کارکردهای پول در تعهدات می توان ماهیت حقوقی پول را در این حوزه ها شناسایی نمود.

۲-۱- جایگاه و کارکردهای حقوقی پول در تعهدات پولی قراردادی

یکی از صاحب نظران معتقد است که در حوزه تعهدات قراردادی، پول سه کارکرد مهم دارد؛ اول، سند ارزش گذاری برای تعیین اعتبار است، دوم، وسیله ای برای پرداخت است و سوم، بهترین وسیله ای که می تواند در قالب خود پول نگهداری شود.^{۱۵} ولیکن در عالم حقوق، پول دارای کارکردهای چندوجهی و متنوعی است؛ گاهی پول خود موضوع تعهد است و گاهی معیار تعادل عوضین و سنجش ارزش هاست و در برخی موارد پول وسیله ارزیابی کالا و خدمات یا جبران خسارت قرار می گیرد.

۲-۱-۱- کارکردهای متعدد حقوقی پول در عقود معین (با نام)

پول به عنوان وسیله ای برای جایگزینی تعهد اصلی متعهد نیز می تواند عمل کند. به طور مثال در مورد

۱۳. ناصر کاتوزیان، عقود معین (معاملات معوض - عقود تملیکی)، جلد اول (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸)، ۵۱ و ۵۳.

۱۴. همان، ۵۳.

15. Anne-Marie Moulin, "Le droit monétaire français et les paiements en écus", *Bulletin trimestriel de la Banque de France*, December 1992, 87.

نقشه زوجه در عقد نکاح، تعهد پولی متعهد (زوج) از نوع «دین به ارزش یا تأمین ارزش» است که در آن پول، نقش جایگزین تعهد اصلی را دارد.^{۱۶}

۲-۱-۲- کارکردهای متعدد حقوقی پول در عقود نامعین (بی نام)

پول در حوزه حقوق قراردادهای و در راستای تحقق تعهدات پولی عقود نامعین، می تواند وسیله ای همگانی برای ایفای تعهد^{۱۷}، ابزاری برای پرداخت، وسیله ای برای ایجاد تعادل در عوضین، وسیله ای برای انتقال طلب یا دین، وسیله ای برای جبران بهره مندی و انتفاع از خدمات یا مال دیگری، ابزاری برای وثیقه گذاردن، ابزاری برای ضمانت، جایگزینی برای تعهد اصلی متعهد و همچنین وسیله ای برای تصفیه تعهدات پولی قراردادی قرار گیرد.

۲-۱-۳- کارکرد پول به عنوان وسیله ای برای تدارک و جبران خسارت در وجه التزام قراردادی

از دیگر از کارکردهای پول این است که می تواند وسیله ای برای تدارک و جبران خسارت در وجه التزام قراردادی باشد. وقتی متعهد، دین پولی خود را نمی پردازد، باید به متعهدله خسارت پرداخت کند؛ گاهی طرفین بر میزان خسارت توافق می کنند که در اصطلاح به آن «وجه التزام» می گویند. گاهی قانون، میزان مقطوع خسارت را مشخص می کند که به آن «بهره قانونی» اطلاق می شود و گاهی گفته شده که خسارت محدود به کاهش ارزش پول ملی است که در اینجا «خسارت تأخیر تأدیه» مطرح می شود.^{۱۸} پژوهش ها در نظام حقوقی ایران نشان می دهد که وجه التزام در تعهدات پولی همواره با چالش ربوی بودن مواجه بوده، بهره قانونی مجوز اجرای توافقات ربوی تشخیص داده شده و نسخ شده است و در شرایط اقتصادی امروزی، نرخ تورم مبنای خسارت تأخیر تأدیه هم با موانعی مواجه است از جمله اینکه در بسیاری موارد نمی تواند خسارت طلبکار را به طور کامل جبران کند.^{۱۹} ولیکن در این خصوص دیوان عالی کشور به اختلافات نظری و تعارض آرای دادگاه ها خاتمه داد. این هیئت در رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ به تاریخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ این گونه مقرر نمود که «تعیین وجه التزام قراردادی به منظور جبران خسارت

۱۶. ابوالفضل محبی، «تحلیل اقتصادی ضمانت اجرای مدنی نقض تعهدات پولی»، حقوقی دادگستری، ۷۸، ۸۷ (۱۳۹۳)، ۱۱۵.

۱۷. ناصر کاتوزیان، دوره مقدماتی حقوق مدنی: اعمال حقوقی: قرارداد - ایقاع (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵)، ۱۸۴.
۱۸. مصطفی محقق احمدآبادی و همایون رضایی نژاد، «تأخیر در اجرای تعهد پولی و آثار آن (تحلیل حقوقی موضوعه و نقد رویه قضایی)»، پژوهش حقوق خصوصی، ۷، ۲۶ (۱۳۹۸)، ۲۷۱-۳۰۰.

۱۹. همان، ۲۷۱.

تأخیر در ایفای تعهدات پولی، مشمول اطلاق ماده ۲۳۰ قانون مدنی و عبارت قسمت اخیر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ است و با عنایت به ماده ۶ قانون اخیرالذکر، مبلغ وجه التزام تعیین‌شده در قرارداد، حتی اگر بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی (نرخ تورم) باشد، در صورتی که مغایرتی با قوانین و مقررات امری از جمله مقررات پولی نداشته باشد، معتبر و فاقد اشکال قانونی است.^{۲۰} مستنبط از رأی وحدت رویه مذکور:

(۱) تعیین وجه التزام قراردادی به‌منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، معتبر و نافذ است.

(۲) مستندات جواز تعیین وجه التزام قراردادی به‌منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، ماده ۲۳۰ قانون مدنی (اگر در ضمن معامله شرط شده باشد که در صورت تخلف متخلف مبلغی به‌عنوان خسارت تأدیه نماید، حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آنچه ملزم شده است، محکوم کند) و عبارت قسمت اخیر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ (... مگر اینکه طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند) است.

(۳) مبلغ وجه التزام تعیین‌شده در قرارداد، می‌تواند بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی (نرخ تورم) باشد.

(۴) جواز تعیین وجه التزام قراردادی به‌منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، با لحاظ ماده ۶ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ (عقود و قراردادهایی که محل نظم عمومی یا بر خلاف اخلاق حسنه که مغایر با موازین شرع باشد در دادگاه قابل ترتیب اثر نیست) و همچنین عدم مغایرت با قوانین و مقررات امری از جمله مقررات پولی است. بدین ترتیب در نظام حقوقی ایران، پول در وجه التزام قراردادی به‌منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، وسیله‌ای برای تدارک و جبران خسارت متعهد له (طلبکار) است.

۲-۱-۴- کارکرد پول به‌عنوان وسیله‌ای برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش آن

در حوزه تعهدات پولی یکی از موضوعات مهم نقض این‌گونه تعهدات و ضمانت اجرای حقوقی آن است. تحلیل ضمانت اجرای حقوقی نقض تعهدات پولی به بیان واکنش‌های قانونی در قبال نقض تعهدات پولی از جمله جبران مبلغ اسمی، جبران کاهش ارزش پول، خسارت تنبیهی و جریمه دیرکرد می‌پردازد.^{۲۱} از آنجایی که پول، معیار ارزیابی است و هر تعهد پولی در نهایت به پول تبدیل می‌شود، تغییر

۲۰. محبی، پیشین، ۱۱۵.

در ارزش آن باعث بر هم خوردن تعادل حقوقی می‌شود و جوهر تعهد پولی را تغییر می‌دهد. از سوی دیگر اصل اعتبارگرایی یا اعتبار ارزش اسمی پول^{۲۱} فقط در مورد تعهدات پولی اعمال می‌شود. اصل مذکور بیانگر اصالت بهای اسمی پول به عنوان موضوع تعهد است، دینی که موضوع آن وجه رایج باشد، حاوی تعهد به پرداخت بهای اسمی دین در زمان پرداخت است، بدون اینکه نوسانات ارزش پول در اصل تعهد اثری داشته باشد. پس تعهد پولی ارزشی واحد و بدون تغییر دارد و متأثر از عوامل بیرونی و خارج از نظام پولی نیست.^{۲۲}

با توجه به مطالب فوق در مباحث مربوط به جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول، معمولاً از «خسارت تورم»، «خسارت تأخیر تأدیه» و «خسارت عدم النفع» بحث می‌شود.^{۲۳} ولی آنچه در مباحث پیش رو در نظام حقوقی ایران تبیین و تحلیل می‌گردد، در راستای رویکردی کامل‌تر به موضوعات «خسارت ناشی از تأخیر تأدیه وجه رایج»، «خسارت ناشی از تأخیر تأدیه وجه چک»، «خسارت ناشی از کاهش ارزش ثمن معامله» و «خسارت ناشی از کاهش ارزش مهریه از نوع وجه رایج» است.

۲-۱-۴-۱- خسارت ناشی از تأخیر تأدیه وجه رایج

به طور کلی تأخیر در تأدیه پول یا وجه رایج، هرچند وصف «خسارت» را به همراه دارد، ولیکن به دلیل اهمیت در جامعه به نظم عمومی وابسته است و به همین جهت از تمامی قواعد عمومی خسارات پیروی نمی‌کند و تابع شرایط و احکام خاص است. در کشورهایی که نظام حقوقی آنها مبتنی بر قواعد و اصول اسلامی است، به دلیل شباهت‌هایی که بین «خسارت تأخیر تأدیه» و «ربا» وجود دارد، مطالبه این نوع خسارت با محدودیت‌هایی مواجه است؛ بنابراین اکثر حقوق دانانی که در حوزه خسارت تأخیر تأدیه مطلبی به رشته تحریر درآورده‌اند، تحت تأثیر این تفکر، آثار خود را بیشتر به پیشینه، ماهیت و دلایل مشروعیت مطالبه خسارت تأخیر تأدیه معطوف کرده‌اند؛^{۲۴} اما با توجه به ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی که در آن «خسارت تأخیر تأدیه» به عنوان یک قاعده عمومی حقوقی لازم‌الاجرا معرفی شده است، در مطالب پیش رو شرایط و روبه قضایی در این خصوص تحلیل خواهد شد.

مقررات حاکم بر خسارت تأخیر تأدیه نیز به دلیل اهمیت و ارتباط آن با نظم عمومی، جزو قواعد آمره

21. The Principle Of Nominalism

22. Proctor, Op. Cit. 87.

۲۳. کریمی جابری، پیشین، ۲.

۲۴. حمید، ابهری، محمد فرزندگان و سمیه ظهوری، «قواعد و شرایط حاکم بر مطالبه خسارت تأخیر تأدیه در حقوق ایران و کنوانسیون بیع بین المللی کالا»، مطالعات حقوق تطبیقی، ۸، ۱ (۱۳۹۶)، ۲۶.

است؛ بنابراین به دلیل همین ویژگی‌ها و کاربرد وسیع این تأسیس حقوقی، باید تحلیل جامع‌تری در مورد زمان مصالحه طرفین، امکان یا عدم امکان مصالحه طرفین در مورد مبدأ زمان محاسبه خسارت تأخیر تأدیه و همچنین امکان یا عدم امکان مصالحه طرفین در مورد تعیین میزان خسارت تأخیر تأدیه ارائه نمود.

اول- زمان مصالحه طرفین: عبارت قسمت اخیر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی که قانونگذار مقرر نموده: «... مگر اینکه طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند»، این ابهام را دارد که مشخص نمی‌کند آیا طرفین فقط می‌توانند در هنگام انعقاد قرارداد و پیش از تأخیر در پرداخت دین، نسبت به خسارت تأخیر تأدیه تراضی نمایند یا اینکه مفهوم آن این است که طرفین پس از تأخیر در ادای دین و تحقق خسارت و در جریان دادرسی می‌توانند مصالحه کنند؟ در پاسخ باید گفت که بنا بر تفسیر برخی حقوق دانان، «مصالحه» همان عقد صلح است؛^{۲۵} بنابراین منظور از «مصالحه» در ماده مذکور، سازش دو طرف پس از تحقق شرایط الزام به تأدیه خسارت است. علت آن هم این است که برای پرهیز از ربا و زیاده‌طلبی، ضروری است که حکومت تراضی محدود شود؛^{۲۶} اما اگرچه پیشینه بحث برانگیز ماده مذکور، اختلاف عقیده درباره مشروعیت خسارت تأخیر تأدیه و تلاش‌های انجام‌شده در راستای جلوگیری از سودجویی رباخواران در بحث حکومت تراضی، چنین تفسیری را تأیید می‌کند،^{۲۷} ولیکن به استناد رأی وحدت رویه هیئت عمومی دیوان عالی کشور به شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ «تعیین وجه التزام قراردادی به منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، مشمول اطلاق ماده ۲۳۰ قانون مدنی و عبارت قسمت اخیر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ است...»؛ بنابراین طرفین قرارداد می‌توانند هنگام انعقاد قرارداد و پیش از تأخیر در پرداخت دین، نسبت به خسارت تأخیر تأدیه تراضی نمایند و یا اینکه پس از تأخیر در ادای دین و تحقق خسارت و در جریان دادرسی مصالحه کنند.

دوم- امکان یا عدم امکان مصالحه طرفین در مورد مبدأ زمان محاسبه خسارت تأخیر تأدیه: برخی حقوق دانان با توجه به اینکه ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی از «تغییر فاحش شاخص قیمت سالانه

۲۵. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد ۳-۵، چاپ اول (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۱)، ۳۳۸۱.

۲۶. ناصر کاتوزیان، دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها (آثار قرارداد)، جلد سوم (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۲۳۴.

۲۷. بهری، فرزنانگان و ظهوری، پیشین، ۳۴.

از زمان سررسید تا هنگام پرداخت دین» سخن به میان آورده است، نتیجه گرفته‌اند که مبدأ زمان محاسبه خسارت تأخیر تأدیه همان «تاریخ سررسید دین» است و نرخ تورم از آن تاریخ تا موعد پرداخت دین، باید ملاک عمل قرار گیرد.^{۲۸} رویه قضایی بر خلاف این دیدگاه، آغاز زمان محاسبه خسارت تأخیر تأدیه را از تاریخ مطالبه دائن می‌داند؛ شاید به نظر برسد که باید با رویه قضایی همگام بود، زیرا همان‌طور که پیش‌تر نیز بیان شد، مطالبه دائن از شرایط تحقق مطالبه خسارت تأخیر تأدیه است و آن‌گونه که اصولیین گفته‌اند، شرط، مقدمه‌ای است که اگر وجود نداشته باشد، ذی‌المقدمه نیز به‌یقین موجود نمی‌شود.^{۲۹} قانونگذار فرض نموده طلبکاری که اصل دین خویش را مطالبه ننموده، بی‌شک به دنبال خسارت تأخیر که فرع بر آن است، نیز نیست. به نظر می‌رسد این رویکرد قانونگذار ناشی از دید تردیدآمیز وی به موضوع خسارت تأخیر تأدیه است؛ اما واقعیت مطلب آن است که این حکم ممکن است موجب «اُکل مال به باطل» و «استفاده بلاجهت مدیون از مال دائن» گردد. به هر روی باید اذعان داشت که «تاریخ سررسید دین» به‌عنوان مبدأ زمان محاسبه خسارت تأخیر تأدیه معیار دقیق‌تر و عادلانه‌تری است؛^{۳۰} اما باید توجه داشت که زمان آغاز محاسبه خسارت تأخیر تأدیه از اموری نیست که مربوط به نظم عمومی باشد و نتوان بر خلاف آن تراضی نمود؛ بنابراین طرفین می‌توانند با توافق یکدیگر، آغاز تاریخ محاسبه خسارت تأخیر در تأدیه دین را تعیین نمایند و چنانچه این امر مشخص نشود، خسارت از تاریخ «تاریخ سررسید دین» محاسبه می‌گردد.^{۳۱}

سوم- امکان یا عدم امکان مصالحه طرفین در مورد تعیین میزان خسارت تأخیر تأدیه: قانونگذار در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی، مبنای محاسبه و صدور حکم خسارت تأخیر تأدیه را «رعایت تناسب تغییر شاخص سالانه که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می‌گردد»، قرار داده است. با این حال در قسمت اخیر همین ماده مقرر می‌دارد که «مگر اینکه طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند». با استناد به همین تصریح قانونگذار بین حقوق‌دانان این شبهه و تردید ایجاد گردید که آیا طرفین قرارداد می‌توانند در مورد تعیین میزان خسارت تأخیر تأدیه به کمتر یا بیشتر از شاخص سالانه اعلامی توسط بانک مرکزی تراضی و توافق نمایند؟ با جستجو در مصرات قانونی می‌توان دریافت، نصی که امکان تراضی و توافق طرفین را در مورد تعیین میزان خسارت تأخیر تأدیه میسر می‌سازد،

۲۸. سید حسین صفایی، قواعد عمومی قراردادها (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵)، ۲۲۹.

۲۹. ابوالحسن محمدی، اصول فقه (تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۱۳۸۴)، ۲۱۸.

۳۰. محقق احمدآبادی و رضایی نژاد، پیشین، ۲۷۶.

۳۱. ابهری، فرزنانگان و ظهوری، پیشین، ۳۵.

ماده ۲۳۰ قانون مدنی است که به استناد آن قانونگذار مقرر می‌دارد «اگر در ضمن معامله شرط شده باشد که در صورت تخلف، متخلف مبلغی به عنوان خسارت، تأدیه نماید، حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آنچه ملزم شده است، محکوم نماید»؛ بنابراین می‌توان گفت که تراضی و توافق طرفین در مورد تعیین میزانی کمتر یا بیشتر از شاخص سالانه اعلامی توسط بانک مرکزی در مورد خسارت تأخیر تأدیه با مانع قانونی مواجه نیست. ضمن اینکه پس از بروز اختلاف نیز طرفین دعوا می‌توانند نسبت به میزان خسارت تأخیر تأدیه حسب اجرای قسمت اخیر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی مصالحه نمایند. به هر روی، هیئت عمومی دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ حکم این موضوع را نیز روشن و این گونه مقرر نمود که «... مبلغ وجه التزام تعیین شده در قرارداد [به منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی]، حتی اگر بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی (نرخ تورم) باشد، در صورتی که مغایرتی با قوانین و مقررات امری از جمله مقررات پولی نداشته باشد، معتبر و فاقد اشکال قانونی است»؛ بنابراین امکان مصالحه طرفین در مورد تعیین میزان خسارت تأخیر تأدیه وجود دارد. البته در این خصوص رأی خلافی نیز صادر شده است که قابل انتقاد به نظر می‌رسد. در رأی شماره دادنامه قطعی ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۰۶۰۰۶۴۷، تاریخ دادنامه قطعی ۱۳۹۳/۰۶/۲۳ آمده است که «... مطالبه وجه چک به شماره ۲۷۹۲۱/۲۱۱۲-۲۷۹۲۱/۶/۵ که به عنوان پشتوانه و به موجب صورت جلسه فوق‌الذکر در اختیار تجدیدنظرخوانده قرار گرفته، به لحاظ عدم صحت و نفوذ قانونی شرط مندرج در بخش آخر صورت جلسه و عدم احراز استحقاق نام برده فاقد وجاهت قانونی می‌باشد؛ از طرفی مقررات ماده ۲۳۰ قانون مدنی در مورد میزان خسارت تخلف از انجام تعهد نیز ناظر به تعهداتی است که موضوع آن فعل بوده و منصرف از تعهداتی است که موضوع آن تأدیه وجه نقد می‌باشد؛ بنابراین دادگاه ضمن پذیرش تجدیدنظرخواهی به استناد بند ه ماده ۳۴۸ و صدر ماده ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی دادنامه تجدیدنظرخواسته را مازاد بر مبلغ ۱۹۷۶۵۱۴۰۰ ریال به علاوه خسارت تأخیر تأدیه بر اساس شاخص قیمت سالانه اعلامی بانک مرکزی و هزینه دادرسی نقض نموده و با توجه به جهات پیش گفته حکم به بطلان دعوی نخستین آقای ک. الف. به خواسته مطالبه مبلغ ۲/۵۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال وجه چک شماره ۲۲۷۹۲۱ صادر و اعلام می‌نماید. این رأی قطعی است.» در این رأی، مبلغ مازاد وجه التزام از نرخ شاخص بانک مرکزی خلاف مقررات آمره ماده ۵۲۲ آ.د.م. تشخیص داده شده است؛ در حالی که با دقت در فحوی و ظاهر ماده مزبور متوجه می‌شویم که شاخص بانک مرکزی در صورت عدم تعیین تکلیف توسط طرفین است و توافق بر وجه التزام خود به عنوان مصداق بارز مصالحه طرفین بر زبان وارده

می‌باشد.^{۳۲} بنابراین رأی مزبور کاملاً بر خلاف ظاهر و فحوی ماده ۵۲۲ مارالذکر است.

چهارم- حدود و ثغور مطالبه خسارت تأخیر تأدیه: در پاسخ به این پرسش که آیا این خسارت در خصوص کاهش ارزش قدرت خرید پول بوده یا عنوان عامی است که همه انواع خساراتی را که ممکن است از تأخیر در ادای دین ناشی شود را شامل می‌گردد؟ نخست باید گفت که از صدر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی که مقرر می‌دارد «در دعاوی ای که موضوع آن دین و از نوع وجه راجع بوده...»، می‌توان این‌گونه استنباط نمود که خسارت تأخیر تأدیه قلمروی عام و گسترده‌ای دارد و شامل هرگونه دعاوی که موضوع آن دین باشد، اعم از اینکه منشأ آن قراردادی یا غیرقراردادی باشد، می‌شود؛^{۳۳} بنابراین چنانچه در جریان دعاوی غصب، اتلاف یا تسبیب، دینی بر ذمه کسی ثابت گردد، مطابق ماده مذکور، مطالبه خسارت تأخیر در ادای دین، صحیح خواهد بود؛^{۳۴} اما در این خصوص باید توجه داشت که هرچند منشأ قراردادی یا غیرقراردادی دین تأثیری در امکان مطالبه خسارت تأخیر تأدیه ندارد، ولیکن دینی که از جهت تأخیر آن مطالبه خسارت شده، نباید خود «ضرر و زیان» باشد، زیرا در این صورت مصداق خسارت از خسارت خواهد بود که قابلیت مطالبه ندارد و اساساً «خسارت ناشی از تأخیر در پرداخت خسارت» قابل مطالبه نیست؛^{۳۵} اما در پاسخ پرسش دوم باید گفت که در واقع موضوع این است که اگر از تأخیر در پرداخت دین پولی، خساراتی غیر از کاهش ارزش قدرت خرید پول برای دائن ایجاد گردد، آیا لازم است که این خسارات نیز جبران شود؟ در نظام حقوقی ایران در این مورد تصریحی وجود ندارد. این سکوت قانونگذار دلالت بر آن دارد که مطالبه هرگونه وجهی فراتر از خسارت تعیین شده، وجاهتی ندارد. از طرفی همان‌گونه که ویژگی اصلی مقررات آیین دادرسی مدنی، امری بودن و وابستگی آنها به نظم عمومی است،^{۳۶} به نظر می‌رسد که مفاد ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی نیز مرتبط با نظم عمومی بوده و خارج از حدود آنکه «فقط جبران کاهش ارزش قدرت خرید پول است» نتوان در مورد خساراتی غیر از کاهش ارزش قدرت خرید پول حکم داد. همچنین با شباهتی که تا حدودی میان خسارت تأخیر تأدیه و ربا وجود دارد، چنان مقوله «اکل مال به باطل» بر سر این موضوع سایه افکننده که حداکثر توانایی

۳۲. کامران آقایی، «ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی در آیین نظریه تعدیل پول»، تحقیقات حقوقی، ۲۰، ۸۰ (۱۳۹۶)، ۲۵۳.

۳۳. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی، جلد دوم (تهران: انتشارات دراک، ۱۳۸۷)، ۱۰۶.

۳۴. ابهری، فرزانه‌گان و ظهوری، پیشین، ۳۲.

۳۵. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، پیشین، ۱۸۱۴.

۳۶. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی، جلد اول (تهران: انتشارات دراک، ۱۳۸۶)، ۲۲.

اظهارنظر در این خصوص، همان پذیرش اصل دریافت خسارت تأخیر تأدیه است و نه مبلغی بیش از آن؛^{۳۷} اما در تحلیلی واقع بینانه از موضوع باید گفت در جایی که بحث از خسارت مطرح است، نخستین قاعده‌ای که باید مورد توجه قرار گیرد، قاعده «لاضرر» است و بر این اساس، هدف قانونگذار نیز جبران تمام خسارات است؛ بنابراین قوانین را باید به گونه‌ای تفسیر و اجرا نمود که وضع زیان دیده را به حالت قبل بازگرداند و به همین دلیل است که محاکم به درخواست خواهان دعوی در احکام خود، محکوم علیه را علاوه بر پرداخت خسارت تأخیر تأدیه به پرداخت خسارات دادرسی نیز محکوم می‌کنند.^{۳۸} پس در جایی که مدیون به عمد در پرداخت دین خود تأخیر نموده و این تأخیر سبب ورود زیان‌های دیگری به طلبکار می‌شود، در لزوم جبران چنین ضررهایی افزون بر آنچه در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی آمده است، نباید تردید کرد؛ چراکه به نظر می‌رسد آنچه در اینجا سبب ورود خسارات اضافی به طلبکار شده، تقصیر مجزا از تأخیر تأدیه بوده است و در واقع آنچه مطالبه می‌شود، دیگر خسارت تأخیر تأدیه نیست.^{۳۹}

۲-۴-۱-۲- خسارت ناشی از تأخیر تأدیه وجه چک

قانونگذار به موجب «قانون الحاق یک تبصره به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک» مصوب ۱۳۷۵/۲/۱۲ این گونه مقرر نموده است که «متن زیر به عنوان تبصره، به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۵/۲/۱۲ مجلس شورای اسلامی الحاق می‌گردد: تبصره- دارنده چک می‌تواند محکومیت صادرکننده را نسبت به پرداخت کلیه خسارات و هزینه‌های واردا شده که مستقیماً و به طور متعارف در جهت وصول طلب خود از ناحیه وی متحمل شده است، اعم از آنکه قبل از صدور حکم یا پس از آن باشد، از دادگاه تقاضا نماید. در صورتی که دارنده چک جبران خسارت و هزینه‌های مزبور را پس از صدور حکم، درخواست کند باید درخواست خود را به همان دادگاه صادرکننده حکم تقدیم نماید». در همین راستا در «قانون استفساریه تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام» تصریح شده است که «آیا مراد از خسارت و هزینه‌های مقرر در تبصره الحاقی به ماده (۲) قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ کلیه خسارات و هزینه‌های لازم از قبیل هزینه‌های دادرسی، حق الوکاله، ضمان ناشی از تسبیب، خسارات تأخیر تأدیه و امثال آن می‌باشد؟ در این صورت مبنای محاسبه خسارت،

۳۷. ابهری، فرزانه و ظهوری، پیشین، ۳۲.

۳۸. ناصر کاتوزیان، وقایع حقوقی (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵)، ۵۳.

۳۹. کاتوزیان، دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها (آثار قرارداد)، پیشین، ۲۴۷.

مقررات بانکی است یا مبنای آن عرف می‌باشد که قاضی به استناد نظریه کارشناسی یا سایر طرق، نسبت به استخراج خسارات اقدام می‌نماید؟ نظر مجمع تشخیص مصلحت نظام به موجب ماده واحده بدین شرح است: «منظور از عبارت «کلیه خسارات و هزینه‌های لازم از قبیل هزینه‌های دادرسی...» مذکور در تبصره الحاقی به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام، خسارات تأخیر تأدیه بر مبنای نرخ تورم، از تاریخ چک تا زمان وصول آنکه توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اعلام شده و هزینه دادرسی و حق الوکاله بر اساس تعرفه‌های قانونی است». شایان ذکر است که با وجود استفساریه مذکور، همچنان میان قضات محاکم در خصوص مبدأ محاسبه خسارت تأخیر تأدیه وجه چک، اختلاف نظر وجود داشت. برخی قضات مبدأ محاسبه خسارت تأخیر تأدیه را «تاریخ مطالبه چک» (تاریخ صدور گواهی عدم پرداخت) و بعضی دیگر، مبدأ آن را «تاریخ سررسید چک» می‌دانستند. به همین دلیل هیئت عمومی دیوان عالی کشور به موجب رأی وحدت رویه شماره ۸۱۲ مورخ ۱۴۰۰/۴/۱ این گونه مقرر نمود که «مطابق ماده ۳ قانون صدور چک مصوب ۱۳۵۵ با اصلاحات و الحاقات بعدی، صادرکننده باید در تاریخ مندرج در چک، معادل مبلغ ذکرشده در آن، در بانک محال علیه وجه نقد داشته باشد و برابر تبصره الحاقی (۱۳۷۶/۳/۱۰) به ماده ۲ قانون اخیرالذکر و قانون استفساریه این تبصره مصوب ۱۳۷۷/۹/۲۱ مجمع تشخیص مصلحت نظام، مبدأ محاسبه خسارت تأخیر تأدیه بر مبنای نرخ تورم، تاریخ چک است؛ بنابراین خسارت تأخیر تأدیه وجه چک، برابر مقررات مذکور که به طور خاص راجع به چک وضع شده است، محاسبه می‌شود و از شمول شرایط مقرر در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ خارج است».

۲-۱-۴-۳- خسارت ناشی از کاهش ارزش ثمن معامله

قانونگذار در ماده ۳۹۰ قانون مدنی این گونه مقرر نموده است «اگر بعد از قبض ثمن، مبیع کلاً یا جزئاً مستحق لغیر درآید، بایع ضامن است اگرچه تصریح به ضمان نشده باشد». همچنین مطابق ماده ۳۹۱ قانون مذکور «در صورت مستحق للغیر برآمدن کل یا بعض از مبیع، بایع باید ثمن مبیع را مسترد دارد و در صورت جهل مشتری به وجود فساد بایع باید از عهده غرامات وارده بر مشتری نیز برآید؛ بنابراین در فروش مال متعلق به دیگری بعد از قبض ثمن، با کشف فساد معامله به دلیل مستحق للغیر برآمدن کل مبیع یا جزئی از آن، بایع ضامن است و مکلف به استرداد ثمن به مشتری است. در این میان مسئولیت بایع از جهت ضمان درک و همچنین جبران غرامات وارده به مشتری جاهل، این پرسش‌ها را به وجود

می‌آورد که آیا به صرف استرداد عین ثمن (وجه نقد) به مشتری، بایع فضولی از مسئولیت رهایی خواهد یافت؟ در غیر این صورت برای «جبران کاهش ارزش ثمن»، چه ضابطه و معیاری برای محاسبه وجود دارد؟ در این خصوص در رأی وحدت رویه شماره ۷۳۳ مورخ ۱۳۹۳/۷/۱۵ هیئت عمومی دیوان عالی کشور آمده است که «به موجب ماده ۳۶۵ قانون مدنی، بیع فاسد اثری در تملک ندارد، یعنی مبیع و ثمن کماکان در مالکیت بایع و مشتری باقی می‌ماند و حسب مواد ۳۹۰ و ۳۹۱ قانون مرقوم، اگر بعد از قبض ثمن، مبیع کلاً یا جزئاً مستحق للغير درآید، بایع ضامن است و باید ثمن را مسترد دارد و در صورت جهل مشتری به وجود فساد، از عهده غرامات وارد شده بر مشتری نیز برآید و چون ثمن در اختیار بایع بوده است در صورت کاهش ارزش ثمن و اثبات آن، با توجه به اطلاق عنوان غرامات در ماده ۳۹۱ قانون مدنی، بایع قانوناً ملزم به جبران آن است». در نهایت هیئت عمومی دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه شماره ۸۱۱ مورخ ۱۴۰۰/۴/۱، راهکار اجرایی و نحوه و معیار محاسبه کاهش ارزش ثمنی که از نوع وجه رایج کشور است، را معین نمود. در رأی مذکور این گونه مقرر شده است که «با عنایت به مواد ۳۹۰ و ۳۹۱ قانون مدنی، در موارد مستحق للغير درآمدن مبیع و جهل خریدار به وجود فساد، همان گونه که در رأی وحدت رویه شماره ۷۳۳ مورخ ۱۳۹۳/۷/۱۵ هیئت عمومی دیوان عالی کشور نیز بیان شده است، فروشنده باید از عهده غرامات وارده به خریدار از جمله کاهش ارزش ثمن برآید. هرگاه ثمن، وجه رایج کشور باشد، دادگاه میزان غرامت را مطابق عمومات قانونی مربوط به نحوه جبران خسارت از جمله صدر ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹، عنداللزوم با ارجاع امر به کارشناس و بر اساس میزان افزایش قیمت (تورم) اموالی که از نظر نوع و اوصاف، مشابه همان مبیع هستند، تعیین می‌کند و موضوع از شمول ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ خارج است».

در ارزیابی و تحلیل رأی مذکور می‌توان گفت که طبق قانون مدنی یکی از موارد بطلان عقد بیع، مستحق للغير درآمدن مبیع بعد از قبض آن است که بیع را در زمره عقود فاسد قرار داده و مقنن از باب ضمان درک، بایع را ملزم به استرداد ثمن و پرداخت غرامات وارده به مشتری می‌نماید (مستفاد از ماده ۳۹۱ قانون مدنی)؛ اما بعد از گذشت مدتی از تاریخ انعقاد عقد بیع، مشکلی که حادث می‌شود، کاهش شدید ارزش ثمن معامله است؛ بنابراین به نظر می‌رسد که با این اوصاف، صرفاً محکوم کردن بایع به رد ثمن معامله، به دور از انصاف و نوعی اضرار به مشتری است. در اینجا راهکار عملی و منصفانه جبران ضرر و غرامات وارده به مشتری، جبران کردن قدرت خرید اوست و نه الزام بایع به پرداخت خسارت تأخیر

تأدیه موضوع ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی؛ زیرا خسارت تأخیر تأدیه ناظر به دعاوی ای است که موضوع آن دین و از نوع وجه رایج باشد، در صورتی که در فرض مذکور استرداد ثمن عقد بیع فاسد موضوع بحث است و بایع باید ثمنی را که اخذ کرده مسترد نموده و علاوه بر آن غرامات وارده بر مشتری را جبران کند و این مطلب خروج موضوعی از مقوله دین دارد.

۲-۴-۱-۴- خسارت ناشی از کاهش ارزش مهریه وجه رایج

از دیگر مواردی که قانونگذار به لزوم جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش پول نظر داشته، مهریه زوجه است، به شرط آنکه از نوع وجه رایج باشد. بدین ترتیب که قانونگذار در قانون الحاق یک تبصره به ماده (۱۰۸۲) قانون مدنی، مصوب ۱۳۷۶ این گونه مقرر نموده که «... چنانچه مهریه وجه رایج باشد، متناسب با تغییر شاخص قیمت سالانه زمان تأدیه، نسبت به سال اجرای عقد که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می گردد، محاسبه و پرداخت خواهد شد، مگر اینکه زوجین در حین اجرای عقد به نحو دیگری تراضی کرده باشند». در ماده ۱ آیین نامه اجرایی قانون مذکور نیز تصریح شده است که «چنانچه مهریه وجه رایج باشد مرجع صالح بنا به درخواست هر یک از زوجین، میزان آن را با توجه به تغییر شاخص قیمت سال زمان تأدیه نسبت به سال وقوع عقد، محاسبه و تعیین می نماید. تبصره- در صورتی که زوجین در حین اجرای عقد در خصوص محاسبه و پرداخت مهریه وجه رایج، به نحو دیگری تراضی کرده باشند، مطابق تراضی ایشان عمل خواهد شد». همچنین در ماده ۲ آیین نامه اجرایی مذکور در خصوص نحوه محاسبه کاهش ارزش مهریه ای که از نوع وجه رایج است، تصریح شد که «نحوه محاسبه مهریه وجه رایج بدین صورت است: متوسط شاخص بها در سال قبل، تقسیم بر متوسط شاخص بها در سال وقوع عقد، ضرب در مهریه مندرج در عقدنامه». علاوه بر آن به موجب ماده ۵ همان آیین نامه «دادگاه ها و ادارات ثبت اسناد و املاک موظف اند در محاسبه میزان مهریه وجه رایج مطابق ماده (۲) و در تعیین تغییر شاخص قیمت مهریه بر اساس شاخص های مقرر در ماده (۴) این آیین نامه اقدام نمایند». بدین ترتیب در اینجا پول، هم وسیله ای برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش مهریه از نوع وجه رایج قرار گرفته و هم با این کارکرد، در میزان تعهد متعهد پولی اثر گذاشته است.

۲-۲- جایگاه و کارکردهای حقوقی پول در تعهدات پولی غیرقراردادی

همان طور که پول به واسطه کارکردهایش در انجام تعهدات قراردادی منشأ اثرات حقوقی است، در تحقق تعهدات غیرقراردادی نیز جایگاه و کارکردهای حقوقی داشته و اثرگذار است.

۲-۱- کارکرد پول به عنوان وسیله‌ای برای جبران کامل خسارت در دعاوی خسارت و مسئولیت مدنی

پس از ورود خسارات، عدالت قضایی اقتضا می‌کند که در دعاوی خسارت و مسئولیت مدنی به مفهوم خاص خسارت زیان دیده جبران گردد که در حقوق ایران از آن به اصل «لزوم جبران کامل خسارت» یا «اعاده وضعیت زیان دیده به حالت سابق» تعبیر می‌شود.^{۴۰} به همین دلیل در چنین وضعیتی روش‌های جبران خسارت، موضوعیت پیدا می‌کنند. روش‌های جبران خسارت که در اینجا منظور، خسارات ناشی از مسئولیت غیرقراردادی است، متعدد هستند، ولی مذاقه در مقررات موضوعه نشان می‌دهد که یکی از رایج‌ترین و شایع‌ترین آنها جبران کامل خسارت به وسیله «پول» است.

شایان ذکر است که شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی، هر یک در اشکال مختلفی نمود پیدا می‌کنند و در نظام‌های حقوقی مختلف جایگاه متفاوتی در جبران خسارت‌های غیرقراردادی دارند.^{۴۱} در بحث حاضر و در نظام حقوقی ایران شیوه «جبران معادلی» لزوم تحلیل بیشتری را می‌طلبد. در این شیوه مفهوم «معادل»، در اغلب نظام‌های حقوقی و از جمله نظام حقوقی ایران، معمولاً مبلغی «پول» است، اما گاهی خسارت با دادن «مثل» یا «دیگر معادل‌های غیرنقدی» نیز جبران می‌شود؛^{۴۲} بنابراین پرداخت معادل به دو صورت «غیرنقدی» (مانند بدل حیلوله و مثل) و «نقدی» متصور و امکان‌پذیر است. چنانچه فعل زیان‌بار، تلف یا نقص مالی را در پی داشته باشد که آن مال در عالم خارج مصداق دارد، جبران خسارت با دادن «مثل» محقق می‌گردد و اگر مال مورد نظر، در عالم خارج شبیه نداشته باشد، «پرداخت معادل پولی آن»، عوض ضرر زیان دیده و کاهش دارایی او خواهد بود.^{۴۳} پژوهش‌ها حاکی از آن است که پرداخت «وجه نقد» (پول)، رایج‌ترین و مهم‌ترین روش جبران خسارت در مسئولیت مدنی به شمار می‌رود و به دلیل سهولت آن، توجه نظام‌های حقوقی از جمله نظام حقوقی ایران را به خود جلب کرده است؛ به‌ویژه آنکه اغلب زیان‌های غیرمالی نیز مانند زیان به جسم، اعتبار و حیثیت اشخاص از این طریق قابل جبران است.^{۴۴} مطلب دیگر آنکه در جبران نقدی خسارت، اصل بر پرداخت یکجا و فوری پول

۴۰. حسن بادیانی و دیگران، «تأثیر اصل جبران کامل خسارات در شیوه‌های عینی و انتزاعی ارزیابی خسارت»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۲۰، ۱ (۱۳۹۵)، ۱۱.

۴۱. کاتوزیان، دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها (آثار قرارداد)، پیشین، ۲۶۶.

۴۲. بیژن حاجی عزیزی، «روش‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی»، دوماهنامه دانشور پزشکی، ۹، ۳۶ (۱۳۸۰)، ۶۸.

۴۳. حسین صفایی و حانیه ذاکری‌نیا، «بررسی تطبیقی شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی غیرقراردادی»، مطالعات حقوق خصوصی، ۴۵، ۲ (۱۳۹۴)، ۲۷۵.

۴۴. همان، ۲۷۷؛ ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق، چاپ چهل و یکم (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳)، ۱۶۶.

است.^{۴۵} اگرچه استثنای قانونی نیز وجود دارد، از جمله مهلت‌های مقرر برای پرداخت دیه (به‌موجب ماده ۴۸۸ قانون مجازات اسلامی)، اعطای مهلت عادلانه یا تقسیط توسط دادگاه (به استناد ماده ۲۷۷ قانون مدنی) و پرداخت مستمری (مندرج در مواد ۳، ۵ و ۶ قانون مسئولیت مدنی).^{۴۶}

از دیگر موضوعات مورد بحث در این خصوص، لزوم توجه به «کاهش ارزش پول» در خسارات نقدی است، بدین ترتیب که در جبران نقدی خسارت به‌صورت مستمری، کاهش ارزش پول در طول زمان یا به عبارت دیگر اثر تغییر ارزش پول در دعاوی خسارت می‌بایست مورد توجه قرار گیرد، چراکه عدم توجه به آن مانع جبران کامل خسارت زیان‌دیده می‌گردد؛ بنابراین برای مثال در ماده ۹۶ قانون تأمین اجتماعی مقرر شده است که حداقل سالی یک بار به نسبت افزایش هزینه زندگی باید مستمری‌های مربوطه افزایش یابد.

از مصادیق دیگر این موضوع، ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی است که دادگاه‌ها به استناد آن می‌توانند ملاک قابل تغییر را در تعیین میزان مستمری در نظر گیرند، تا با قطعی شدن حکم با مانع عدم حق تغییر مبلغ محکوم‌به مواجه نگردند. از جمله ملاک‌های مذکور در این ماده مواردی از قبیل حداقل مزد کارگران (که سالانه از سوی وزارت کار، رفاه و امور اجتماعی تعیین می‌شود)، میزان ریالی دیه (که سالانه از سوی قوه قضائیه اعلام می‌شود) و شاخص افزایش قیمت‌ها یا همان تورم (که توسط سازمان آمار کشور اعلام می‌گردد) است.^{۴۷}

مطالعات نشان می‌دهد که در ضمان قهری، راهکاری که برخی حقوق‌دانان برای تعیین میزان وجه نقدی که باید به زیان‌دیده پرداخت شود، ارائه داده‌اند این است که ابتدا باید ذات ضرر را بدون در نظر گرفتن نوسانات ارزش پول و بر اساس قیمت مال تلف‌شده در روز تلف یا اتلاف تعیین کرد. پس از تعیین مبلغ مذکور، دیگر کاهش یا افزایش قیمت مال تلف‌شده در بازار در میزان مسئولیت متلف تأثیری ندارد، اما چنانچه تا زمان پرداخت این مبلغ از ارزش پول کاسته شود، به‌موجب رأی وحدت رویه ۷۳۳ مورخ ۱۳۹۳/۷/۱۵ دیوان عالی کشور که افت ارزش پول را خسارت تلقی کرده است، می‌توان از فاعل فعل زیان‌بار، جبران کاهش ارزش پول را نیز از باب تسبیب مطالبه کرد؛ بنابراین آنچه در نهایت، زیان‌دیده استحقاق دریافت آن را دارد، قیمت مال تلف‌شده در زمان تلف یا اتلاف است که با توجه به شاخص تورم

۴۵. عبدالرزاق احمد السنهوری، الوسیط فی شرح القانون المدنی، جلد ۱ (بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۸)، ۹۶۷.

۴۶. صفایی و ذاکری‌نیا، پیشین، ۲۷۷-۲۷۸؛ حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، مسئولیت مدنی (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۰)، ۳۱۵ و ۳۱۸.

۴۷. همان، ۲۷۸-۲۷۹ و ۳۱۷.

تا زمان ادا به روز می شود.^{۴۸}

با مقایسه رویکردهای نظام‌های حقوقی به جبران عینی و معادلی خسارت، باید گفت که اکثر آنها جبران معادلی را به علت سهولت و فراگیری آن مقدم می‌دارند و از این میان، پرداخت «پول» را بر دادن «مثل» ترجیح می‌دهند.^{۴۹} در نظام حقوقی ایران نیز چون تعهدات پولی ناشی از خسارات وارده و مسئولیت مدنی به طور مناسبی با پول تصفیه و جبران می‌شود، در دعاوی خسارت و مسئولیت مدنی، پول به عنوان «وسیله جبران کامل خسارت»، نقش ایفا می‌کند.^{۵۰}

۲-۲-۲- کارکرد پول به عنوان وسیله‌ای برای تصفیه تعهدات پولی قانونی

بسیاری از تعهدات پولی قانونی که ناشی از مسئولیت مدنی به مفهوم خاص هستند، با پول تصفیه می‌شوند.^{۵۱} با توجه به اینکه پول معیاری برای سنجش ارزش کالاها و خدمات یا به عبارتی معیار ارزش است، بر این مبنا در تعهدات پولی از هر نوع که باشند (اعم از قراردادی یا غیرقراردادی)، متعهد با پرداخت پول می‌تواند آن تعهد پولی را تصفیه و براءت ذمه خود را حاصل نماید. البته این تصفیه در دعاوی خسارت و مسئولیت مدنی، گاهی با پرداخت عین همان مقدار پول مورد تعهد، در برخی موارد با پرداخت عین همان مقدار پول مورد تعهد به انضمام خسارت تأخیر تأدیه آن به مقوم پولی و در مواردی نیز با پرداخت مقداری پول در جهت ترمیم و جبران زیان وارده محقق می‌گردد.

۳- عدم قرار گرفتن تعهد در حیطه احسان رضایی

این اندیشه از این مسئله ناشی می‌شود که ممکن است فردی که مطابق یک تعهد یا قرارداد، پولی از دیگری می‌گیرد یا آنکه متعهد به پرداخت پولی به طرف مقابل به عنوان طلبکار می‌شود، چنانچه به واسطه احسان طلبکار مورد امتنان قرار گرفته باشد، تأمین ارزش تعهد به بازپرداخت وجه مورد تعهد ضرورتی نداشته و تعهد او به تأدیه اصل وجه است. از این رو احسان به معنای عام را می‌توان این گونه تعریف کرد: هر عمل حقوقی که سبب رسیدن نفع و خیری به دیگران بشود؛ اعم از اینکه بدون عوض یا کمتر از

۴۸. محمد مهدی الشریف و سمیه سعیدی، «تأثیر نوسانات ارزش پول بر جبران خسارت نقدی در دعاوی مسئولیت مدنی»، پژوهش‌های فقهی، ۱۰، ۴ (۱۳۹۳)، ۷۹۱.

49. William Vaughan Horton Rogers, *Winfield and Jolowicz on tort*, 14th ed. (London: Sweet & Maxwell, 1994), 632 & 642; John F. O'Connell, *Remedies in a Nutshell*, 2nd ed. (St. Paul: West Publishing, 1985), 51.

۵۰. علیرضا باریکلو، *اموال و حقوق مالی* (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۵)، ۷۸.

۵۱. همان، ۸۳.

عوض المثل باشد. همچنین تفاوتی نمی‌کند که محسن الیه ضامن مثل مال مورد احسان باشد یا ضمانی وجود نداشته باشد؛ لذا بیع محاباتی و قرض، احسانی هستند.^{۵۲} افزون بر آن فرقی نمی‌کند احسان به نفع طرف مخاطب عمل حقوقی باشد یا به نفع شخص ثالث؛ از این رو ضمان تبرعی و بیمه عمر، عمل احسانی تلقی می‌شوند. در این طریق ماهیت عقود احسانی می‌تواند بیانگر ترتب احکام بر آن قرار گیرد؛ بنابراین از منظر مبانی دو گروه، ماهیت عقود احسانی بیانگر تقابل با قاعده عدم اضرار در احسان است. عده‌ای در احسان شرط قبول را در تحقق آن مؤثر می‌دانند.^{۵۳} البته از نظر ایشان قبول حمل بر انشا است و سبب ایجاد تام عقد احسانی است. از این رو محسن الیه به خاطر اینکه قبول کرده در حق او احسان صورت گیرد، نباید راضی به ضرر محسن باشد و شرط عدالت این است که زمانی که در اضطرار احسان محسن را پذیرفته است، از پس امتنان او برآید و نماینده ارزش دارایی او در زمان احسان باشد؛ بنابراین در جایی که مقتضی راضی به احسان مقرض شده است و با قبول آن را پذیرفته است در حقیقت در جایی که ارزش مال بیش از ربع قیمت حین العقد بوده است را جبران نماید؛ اما در جایی که احسان نیازی به پذیرش طرف مقابل ندارد و تبرعی است، پذیرفتن جبران ارزش آن و اجبار کردن محسن الیه دور از منطق شرعی است.

۴- استفاده از ملاک تلف حکمی در تأمین ارزش تعهد ولی

تلف حکمی از جمله روش‌هایی است که فقها در جهت توازن و معادله روابط طرفین تعهد پولی بدان استناد جسته‌اند. در خصوص تلف حکمی نصی که به صراح بر این عنوان وارد شده باشد، وجود ندارد؛ اما مرحوم صاحب جواهر در تقریب بیان مصداق در تلف حکمی اعتقاد به اعاده وضع به حالت سابق داشته و آن را اولویت ذکر نموده‌اند.^{۵۴} اما اینکه تلف حکمی از چه مبانی‌ای بهره می‌برد، در فقه و قانون پشتوانه دارد. در فقه و حقوق از مبانی‌ای بهره می‌برد که ناظر بر اعاده وضع به حالت سابقه دارند و از قرار ذیل هستند:

۴-۱- روایت ناظر بر ضمان متلف

۵۲. جلیل قنوتی، سیدعلی علوی قزوینی و سیدمحسن سلطانی، «ماهیت سنجی اعمال حقوقی احسانی با تحلیل مفهوم قبول و رضایت»، فقه و اصول، ۵۵، ۱۳۲ (۱۴۰۲)، ۱۵۹-۱۷۸.
۵۳. جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد ۴، پیشین، ۱۲۶۷.
۵۴. محمد حسن بن باقر نجفی، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، جلد ۳۵ (بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۳۰)، ۷۵.

«کل اجیر یُعطی الاجر علی ان یصلح فیفسد فهو ضامن^{۵۵}» هر اجیری که به او مزد پرداخت می‌شود تا کاری را به سامان رساند، ولی او آن را تباه سازد، ضامن است. ملاحظه می‌شود که این روایات دلالت بر ضمان فرد در خصوص به سامان رساندن یک امر دارد. در اینجا نمی‌توانیم حیثیت تعلیلیه مطرح کنیم، بلکه باید حیثیت تقییدیه باشد. لذا وقتی که ارزش پول کاهش یافت، در حقیقت اصل مال تلف شده است و چیزی که به او می‌دهیم مال دیگری است و مقداری از مال تلف‌شده است و وقتی بحث تلف مطرح شد، بحث ضمان هم مطرح می‌شود؛ بنابراین «مورد رغبت بودن» ویژگی است که در پول به‌عنوان حیثیت تقییدیه مطرح است و اگر کم و زیاد شود، اصل مال کم و زیاد شده است؛ مثل اینکه گندم ۲۰ کیلو بوده و اکنون ۱۵ کیلو شده است. لذا می‌گوییم قیمت نسبت به پول، حالت تقییدی دارد و اگر کم شود، قاعده اتلاف^{۵۶} و ضمان در آن جاری می‌شود و همچنین بر اساس آیه «فلکم رؤوس اموالکم لا تظلمون و لا تظلمون»^{۵۷}، اصل مال باید به صاحبش بازگردد و اگر کم باشد ظلم به او است.

۴-۲- استفاده از رأی وحدت رویه ۸۱۰ دیوان عالی کشور

در خصوص رأی مذکوره به‌صورت خلاصه می‌توان اظهار داشت که مستفاد از مواد ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۲۵ و ۴۵۴ قانون مدنی، چنانچه در ضمن عقد بیع، شرط شود در صورت عدم پرداخت اقساط ثمن در مواعد تعیین‌شده، فروشنده حق فسخ و استرداد مبیع را دارد، با تحقق شرط و اعمال حق فسخ، ولو اینکه خریدار بدون در نظر گرفتن حق فسخ، مبیع را به شخص دیگری فروخته باشد، مبیع باید به بایع مسترد شود و عدم اطلاع خریدار بعدی از شرط مذکور با توجه به درج آن در متن قرارداد، به اقتضای رفتار متعارف اشخاص و حق تقدم مالک، موجب بی‌اثر شدن شرط و زوال حق مالک اولیه نسبت به عین مال نخواهد بود. بنا به مراتب، رأی شعبه شانزدهم دادگاه تجدیدنظر استان مازندران تا حدی که با این نظر انطباق دارد به اکثریت آرا، صحیح و قانونی تشخیص داده می‌شود. این رأی طبق ماده ۴۷۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ با اصلاحات بعدی، در موارد مشابه برای شعب دیوان عالی کشور، دادگاه‌ها و سایر مراجع، اعم از قضایی و غیر آن لازم‌الاتباع است.

ملاحظه می‌شود که در این رأی با معتبر شناختن انتقال بعد از فروش به‌مثابه مصداق تلف حکمی،

۵۵. محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد ۱۳ (قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام لاحیاء التراث)، ۱۴۱۲، ۲۷۱.

۵۶. السید حسن الموسوی البجنوردی، القواعد الفقهیه، جلد ۲ (قم: نشر الهادی، ۱۳۷۷)، ۲۵.

۵۷. بقره/سوره ۲، آیه ۲۷۹.

از خریدار با حسن نیت و عدم بطلان معاملات در سوق المسلمین حمایت شده است. در تأیید این نظریه در نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۰/۳۱۷ مورخ ۱۴۰۰/۵/۳۱ در خصوص رأی وحدت رویه مذکور چنین آمده است که «طبق ماده ۳۶۳ قانون مدنی وجود خيار فسخ برای متبایعین یا وجود اجلی برای تأدیه ثمن، مانع انتقال نیست. در فقه امامیه به عنوان منبع قانون مدنی ایران، عقد علت تامه نقل و انتقال است و ثبوت خيار مانع حصول ملکیت نیست؛ زیرا جمیع ادله صحت و نفوذ بیع بر آن دلالت دارند. میرزای قمی در صفحه ۸۹ جلد دوم جامع الشتات در این خصوص معتقد است «هرچند اخراج از ملک خود هم کرده باشد، علی الاظهر چون نمی تواند استرداد عین بکند، باید رد مثل یا ثمن را به غابن بکند». مرحوم سید یزدی نیز در صفحه ۱۷۵ جلد اول کتاب سؤال و جواب معتقد است «تلف یکی از عوضین مانع فسخ نیست»؛ در این صورت به جای چیزی که تلف شده است، مثل آن در صورت مثلی و قیمت آن در صورت قیمی بودن داده می شود. با توجه به توضیحات فوق شخصی در مردادماه سال ۱۳۹۳ به عقد بیع صحیح شرعی و قانونی یک دستگاه آپارتمان را به ثمن معلوم خریداری و در آذرماه همان سال آن را به اشخاص ثالث منتقل می کند. مالکان جدید نیز در بهمن ماه ۱۳۹۳ ملک را به عقد بیع به دیگری انتقال داده اند. مالک اولیه در اسفند همان سال و با استفاده از خيار فسخ (غبنی بودن معامله) مبادرت به اعمال خيار فسخ نموده و در نهایت دادگاه تجدیدنظر انتقال بعدی مبیع را مانع اعمال حق خيار فسخ ندانسته و حکم به تأیید و تنفیذ فسخ معامله اولیه داده است. در اینجا نیز انتقال بعد از بیع اول حتی با عدم در نظر داشتن اعمال فسخ اولیه، از حفظ صحت در معاملات سوق المسلمین و حسن نیت طرف مقابل و ایادی چندگانه بعدی مفروض حمایت شده و در پس آن به مثابه تلف حکمی، لزوم حفظ ارزش اولیه ثمن پرداختی منطبق با موازین عدالت تشخیص داده شده است.

نتیجه گیری

از پژوهش صورت گرفته این نتیجه حاصل می شود که وجود رویکردهای چندگانه و ترکیبی^{۵۸} از پدیده های شناخته شده ای همانند پول و تحلیل آنها، ما را در شناسایی ماهیت آن پدیده از ابعاد مختلف یاری می کند. در این میان دو مؤلفه «تعهدات پولی» و «کارکردهای حقوقی پول در تعهدات پولی» معیار ارزیابی هستند. به بیانی دیگر در برخی موارد، تعهد به طور مستقیم پولی است و در بعضی موارد، تعهد به طور غیرمستقیم پولی است که مورد اخیر اصولاً ناشی از نقض تعهدات و جبران خسارت قراردادی است، در فرض اخیر پول جایگزین تعهد اصلی می شود و میزان آن متغیر است و توسط دادگاه یا کارشناس یا به موجب قرارداد

58. Hybrid

تعیین می‌گردد و پس از تعیین میزان تعهد متعهد پولی، تعهد اصلی تبدیل به مقداری پول می‌شود. در تعهد پولی، موضوع تعهد، انتقال مقدار معینی وجه نقد است (انتقال مال) بدون آنکه میزان قدرت خرید واقعی آن مورد توجه باشد؛ بنابراین دادن پول هدف اجرای تعهد است، در صورتی که در تعهد به تأمین ارزش، موضوع تعهد، انتقال ارزش معین و به دست آمدن نتیجه معینی است که باید به وسیله پرداخت پول تأمین شود (انجام دادن کار)، پس در واقع در اینجا پول، نقش جایگزین را دارد و دادن پول وسیله اجرای تعهد است.

در عالم حقوق، پول دارای کارکردهای چندوجهی و متنوعی است. منظر اول، عقود معین است. در حوزه تعهدات پولی قراردادی، یکی از کارکردهای ممتاز آن این است که می‌تواند وسیله‌ای برای تصفیه تعهدات پولی قراردادی واقع شود که این کارکرد در میزان تعهد متعهد پولی اثرگذار است، زیرا در «تعهد به پرداخت وجه نقد» (دین پولی) امکان مطالبه خسارت تأخیر تأدیه برای تصفیه تعهد وجود دارد. در منظر دوم ناظر بر تحلیل عقود نامعین، آنچه برای عقود معین تبیین و تحلیل گردید، در مورد عقود نامعین نیز صادق است؛ اما از منظر سوم، پول به عنوان وسیله‌ای برای تدارک و جبران خسارت در وجه التزام قراردادی به موجب رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ تعیین وجه التزام قراردادی به منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، مشمول مواد ۲۳۰ قانون مدنی و ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی است و مبلغ وجه التزام تعیین شده در قرارداد، حتی اگر بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی یا همان نرخ تورم باشد، در صورتی که مغایرتی با قوانین و مقررات امری از جمله مقررات پولی نداشته باشد، فاقد اشکال قانونی است. بدین ترتیب اینکه مبلغ وجه التزام تعیین شده در قرارداد می‌تواند بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی باشد، مؤید آن است که این کارکرد پول نیز که سازنده بخشی از هویت و ماهیت پول است، می‌تواند در میزان تعهد متعهد پولی اثرگذار باشد. از منظر چهارم نیز پول می‌تواند به عنوان وسیله‌ای برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش خود عمل کند که یکی از آنها «خسارت ناشی از تأخیر تأدیه وجه رایج» است. در این مورد نیز از پژوهش حاضر این نتیجه حاصل می‌شود که به موجب رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ امکان مصالحه طرفین در مورد تعیین میزان خسارت تأخیر تأدیه وجود دارد. مورد دیگر «خسارت ناشی از تأخیر تأدیه وجه چک» است که طبق رأی وحدت رویه شماره ۸۱۲ مورخ ۱۴۰۰/۴/۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور مبدأ محاسبه خسارت بر مبنای نرخ تورم، تاریخ چک است. از دیگر موضوعات «خسارت ناشی از کاهش ارزش ثمن معامله» است. در این مورد مستفاد از رأی وحدت رویه شماره ۸۱۱ مورخ ۱۴۰۰/۴/۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور،

هرگاه ثمن معامله، وجه رایج کشور باشد، دادگاه میزان غرامت را مطابق عمومات قانونی مربوط به نحوه جبران خسارت از جمله صدر ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی، در صورت لزوم با ارجاع امر به کارشناس و بر اساس میزان افزایش قیمت (تورم) اموالی که از نظر نوع و اوصاف، مشابه همان مبیع هستند، تعیین می‌کند و این مورد نیز از شمول ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی خارج است.

در نهایت «خسارت ناشی از کاهش ارزش مهریه وجه رایج» قابلیت طرح موضوع دارد که مطابق قانون الحاق یک تبصره به ماده (۱۰۸۲) قانون مدنی و مواد ۱، ۲ و ۵ آیین‌نامه اجرایی قانون مذکور، پول وسیله‌ای برای جبران خسارت ناشی از کاهش ارزش مهریه از نوع وجه رایج قرار می‌گیرد و با این کارکرد، در میزان تعهد متعهد پولی اثرگذار است.

مطالعه کارکرد پول به‌عنوان وسیله‌ای برای تصفیه تعهدات پولی قانونی نیز مؤید آن است که این تصفیه در دعاوی خسارت و مسئولیت مدنی، در برخی موارد با پرداخت عین همان مقدار پول مورد تعهد به انضمام خسارت تأخیر تأدیه آن مقوم به پولی در جهت ترمیم و جبران زیان وارده محقق می‌گردد که اثر افزایشی خود را بر میزان تعهد متعهد پولی به منصفه ظهور می‌رساند.

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- آقای، کامران. «ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی در آیین نظریه تعدیل پول». تحقیقات حقوقی، ۲۰، ۲۵۸-۲۳۹ (۱۳۹۶).
- Doi: 10.22034/jlr.2018.112782.1086
- ابهری، حمید، محمد فرزادگان و سمیه ظهوری. «قواعد و شرایط حاکم بر مطالبه خسارت تأخیر تأدیه در حقوق ایران و کنوانسیون بیع بین المللی کالا». مطالعات حقوق تطبیقی، ۸، ۱ (۱۳۹۶)، ۲۵-۴۳.
- احمدی، محمدرضا. «تأملی در مفهوم، مبانی و اقسام تعهد»، پژوهش حقوق عمومی، ۱۱، ۲۶ (۱۳۸۸)، ۴۲-۷.
- الشریف، محمدمهدی و سمیه سعیدی. «تأثیر نوسانات ارزش پول بر جبران خسارت نقدی در دعوای مسئولیت مدنی». پژوهش‌های فقهی، ۱۰، ۴ (۱۳۹۳)، ۷۹۱-۸۲۲.
- Doi: 10.22059/jorr.2014.53581
- افتخاری، جواد. کلیات عقود و حقوق تعهدات. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲.
- امیری قائم مقام، عبدالمجید. حقوق تعهدات، جلد اول. چاپ دوم. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵.
- بادینی، حسن، ابراهیم تقی زاده، ناصر علیدوستی شهرکی و پانته آ پناهی اصانلو. «تأثیر اصل جبران کامل خسارات در شیوهای عینی و انتزاعی ارزیابی خسارت». پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۲۰، ۱ (۱۳۹۵)، ۲۰-۱.
- باریکلو، علیرضا. اموال و حقوق مالی. چاپ دوم. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۵.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. حقوق تعهدات، جلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. حقوق مدنی: رهن و صلح. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. دایره المعارف عمومی حقوق (الفارق)، جلد اول. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۵.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد ۳-۵. چاپ اول. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۱.
- حاجی پور، مرتضی. «قلمرو جبران خسارت در پرتو رأی وحدت رویه شماره ۷۳۳ دیوان عالی کشور». آموزه‌های فقه مدنی، ۱۲، ۲۲ (۱۳۹۹)، ۱۵۱-۱۷۶.
- Doi: 10.30513/cjd.2020.1121
- حاجی عزیزی، بیژن. «روش‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی». دوماهنامه دانشور پزشکی، ۹، ۳۶ (۱۳۸۰)، ۶۳-۷۲.
- شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی، جلد اول. چاپ پانزدهم. تهران: انتشارات دراک، ۱۳۸۶.
- شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی، جلد دوم. چاپ شانزدهم. تهران: انتشارات دراک، ۱۳۸۷.
- شوشی نسب، نفیسه. ماهیت حقوقی اوراق بهادار. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴.
- شهیدی، مهدی. حقوق مدنی (آثار قراردادهای تعهدات)، جلد سوم و چهارم. چاپ چهارم. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۹.
- شهیدی، مهدی. سقوط تعهدات، جلد پنجم. چاپ چهاردهم. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۹.
- صفایی، حسین و حبیب الله رحیمی. مسئولیت مدنی. چاپ دوم. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۰.
- صفایی، حسین. دوره مقدماتی حقوق مدنی (قواعد عمومی قراردادهای)، جلد دوم. چاپ سی و پنجم. تهران: انتشارات میزان، ۱۴۰۰.
- صفایی، حسین. قواعد عمومی قراردادهای. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵.

- صفایی، حسین و حانیه ذاکری نیا. «بررسی تطبیقی شیوه‌های جبران خسارت در مسئولیت مدنی غیرقراردادی». مطالعات حقوق خصوصی، ۴۵، ۲(۱۳۹۴)، ۲۶۵-۲۸۳.

Doi: 10.22059/jlq.2015.54448

- طیبیان، محمد. اقتصاد کلان در کشورهای در حال توسعه. تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۹.

- قنوتی، جلیل، سیدعلی علوی قزوینی و سیدمحسن سلطانی. «ماهیت سنجی اعمال حقوقی احسانی با تحلیل مفهوم قبول و رضایت». فقه و اصول، ۵۵، ۱۳۲(۱۴۰۲)، ۱۵۹-۱۷۸.

Doi: 10.22067/jfihq.2021.72297.1175

- کاتوزیان، ناصر. دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها (آثار قرارداد)، جلد سوم. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.

- کاتوزیان، ناصر. دوره مقدماتی حقوق مدنی: اعمال حقوقی: قرارداد - ایقاع. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵.

- کاتوزیان، ناصر. عقود معین (معاملات معوض - عقود تملیکی)، جلد اول. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸.

- کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق، چاپ چهل و یکم. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳.

- کاتوزیان، ناصر. نظریه عمومی تعهدات. چاپ پنجم. تهران: انتشارات میزان، ۱۳۸۹.

- کاتوزیان، ناصر. وقایع حقوقی. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.

- کریمی جابری، ام‌البین. «بررسی تطبیقی ایفای تعهدات پولی در حقوق ایران و انگلیس». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱.

- محبی، ابوالفضل. «تحلیل اقتصادی ضمانت اجرای مدنی نقض تعهدات پولی». حقوقی دادگستری، ۷۸، ۸۷(۱۳۹۳)، ۱۱۳-۱۴۴.

<https://doi.org/10.22106/jlj.2014.11567>

- محقق احمدآبادی، مصطفی و همایون رضایی نژاد. «تأخیر در اجرای تعهد پولی و آثار آن (تحلیل حقوقی موضوعه و نقد رویه قضایی)». پژوهش حقوق خصوصی، ۷، ۲۶(۱۳۹۸)، ۲۷۱-۳۰۰.

<https://doi.org/10.22054/jplr.2017.20703.1539>

(ب) منابع عربی

- السنهوری، عبدالرزاق احمد. الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، جلد ۱. بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۸.

- الموسوی البجنوردی، السید حسن. القواعد الفقهیة، جلد ۲. قم: نشر الهادی، ۱۳۷۷.

- حر عاملی، محمدبن حسن. وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد ۱۳. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۲.

- نجفی، محمد حسن بن باقر. جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، جلد ۳۵. بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۳۰ق.

(ج) منابع انگلیسی

- Moulin, Anne-Marie. "Le droit monétaire français et les paiements en écus", *Bulletin trimestriel de la Banque de France*. December 1992.

- O'Connell, John F. *Remedies in a Nutshell*, 2nd edition. St. Paul: West Publishing, 1985.

- Proctor, Charles. *Mann on the Legal Aspect of Money*, 6th Ed. Oxford: Oxford University Press, 2005.

- Rogers, William Vaughan Horton. *Winfield and Jolowicz on tort*. 14th ed. London: Sweet & Maxwell, 1994.
- Soseki, Natsume. *The Gate*. London: Chester Springs, 2005.

